

УДК 321: 323.3

О.І. Крюков

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ І ЗМІНИ ЕЛІТ У СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються питання демократизації держави і їх взаємозв'язку з формуванням політико-управлінської еліти. Обґрунтовуються особливості формування і трансформації політико-управлінської еліти в контексті демократичного державотворення в Україні. Аналізуються основні принципи і типи функціонування політико-управлінської еліти в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Ключові слова: публічна влада, еліта, політична еліта, політико-управлінська еліта, демократизація.

В статье рассматриваются вопросы демократизации государства и их взаимосвязи с формированием политико-управленческой элиты. Обосновываются особенности формирования политико-управленческой элиты в контексте демократического транзита украинского государства. Анализируются основные принципы и типы функционирования политико-управленческой элиты в современных условиях развития украинского общества.

Ключевые слова: публичная власть, элита, политическая элита, политико-управленческая элита, демократизация.

In the article the questions of democratization of the state and their intercommunication with forming are considered. Features of forming of political and administrative elite in a context of democratic transit of the Ukrainian state are proved. Basic principles and types of functioning of political and administrative elite in modern conditions of development of the Ukrainian society are analyzed.

Key words: public authorities, elite, political elite, political-administrative elite, democratization.

Постановка проблеми. Політичний процес є складним і багатовимірним феноменом. Сьогодення характеризується безліччю значних соціально-політичних проблем. Однією з найактуальніших з них є становлення, розвиток і трансформація демократичного політичного та державно-управлінського режиму України [4].

Характеризуючи стан сучасного розвитку в Україні, можна констатувати, що політична система виявилася майже недієздатною та низько-ефективною. Конфліктність та дуалізм виконавчої влади, слабке самоврядування, корумповані й нечесні суди, нерозвинені політичні партії – лише окремі

аспекти цієї проблеми. Відчутною стала політизація та надмірна ідеологізація влади на всіх рівнях. Українським негативним явищем є політична «приватизація» державних інститутів та партійний принцип комплектації управлінських кадрів. Це зумовило підвищення конфліктності роботи влади, ускладнило горизонтальну співпрацю, реалізацію державних програм.

Український парламент тривалий час працював без дієздатної більшості. Політична корупція та нерозвиненість партій, їхня електоральна обмеженість стали причиною регіональної самозамкненості. Все це значно ускладнює процеси внутрішньої інтеграції України, культурного та соціального діалогу між різними територіями, відриває інститути самоврядування від вирішення конкретних проблем територіальних громад. Фактично Україна зіткнулася з кризою конституційного порядку, коли Основний Закон і громадянські права опинилися в повній залежності від влади та інституційних конфліктів. Як наслідок, основні права та свободи громадян не підтверджувалися практичними діями влади, змінами в країні, дієвим судовим захистом.

Поширеним явищем став політичний популізм, що реалізовував спрощений варіант ідеологічної доктрини. Тривала «політична війна», протистояння між гілками влади, політична корупція та економічна злочинність девальвували державу в очах громадян. Все це ставить на порядок денний питання діяльності публічної влади та її основного носія політико-управлінської еліти [6, с. 9–10].

Аналіз актуальних досліджень. У контексті досліджуваної теми використовувалися фундаментальні роботи, в яких аналізується сфера елітних відносин і які є теоретичним надбанням світової політичної думки – Г. Моска, В. Парето, Н. Макіавеллі, Р. Мілс, М. Бердяєв, П. Сорокін, М. Вебер, Ф. Ніцше, М. Бакунін, Г. Лебон, З. Фрейд, Е. Фромм та ін. Особливу цінність становлять теоретичні та практичні розробки сучасних зарубіжних авторів – П. Бурдьє, Д. Белл, З. Бжезінський, Дж. Гелбрейт, Ж. Зіллер, М. Доган, Дж. Хіглі, С. Московічі, М. Нарта, Дж. Сарторі, К. Стонер-Уайс, Т. Стюарт, У. Хоффман-Ланге, Т. Дай, Г. Елдрувайт, Л. Лассуел, Л. Едвінсон, М. Мелоун

та ін. Великий вплив на визначення теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження справили праці українських учених і мислителів Ю. Крижанича, О. Субтельного, Д. Донцова, В. Липинського та ін. Необхідність осмислення сучасного стану елітології в українському суспільстві спонукає все більше вітчизняних і зарубіжних учених до поглибленого розгляду вивчення окремих аспектів вказаної проблеми.

Проблематика державотворення в елітоутворюючому контексті тією чи іншою мірою висвітлювалася в дослідженнях М. Афанасьєва, Е. Афоніна, Г. Ашина, С. Наумкіної, І. Куколева, О. Куценко, О. Лазоренка, Л. Мандзій, О. Оболонського, М. Михальченка, А. Крестевої, О. Криштанівської та ін. Безпосередньо управлінським аспектом елітних відносин присвячено небагато праць. Серед них варто відзначити роботи М. Пірен, В. Токовенко, С. Серьогіна, Н. Селютіну та ін.

Проте, незважаючи на активізацію дослідницьких зусиль у згаданих галузях науки, слід зазначити, що проблема елітоутворення та ролі політико-управлінської еліти у формуванні державної влади в Україні ще не була до цього часу предметом комплексного наукового дослідження.

Метою цієї статті є спроба виявити основні особливості формування політико-управлінської еліти в контексті демократичного державотворення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблеми якісної трансформації української еліти – надзвичайно актуального питання суспільного життя України – поки що лишаються поза увагою як держави і суспільства загалом, так і науково-експертних та дослідницьких кіл зокрема. Фактично на сьогодні відсутні ґрунтовні як теоретичні, так і прикладні розробки питань переходу від теперішньої кастової, зосередженої майже виключно на власних інтересах еліти, до вітчизняної еліти як сукупності соціальних прошарків, всебічно інтегрованих у суспільство і зорієнтованих на виконання в ньому надзвичайно важливої суспільно-продуруючої функції. Навряд чи можна сподіватися, що суспільна еволюція сама собою призведе до такого якісного перетворення

елітних прошарків.

Тому зосередження суспільної уваги та концентрація відповідних зусиль на вирішенні зазначеного питання набуває невідкладного характеру і стратегічного значення.

Сучасні політичні реалії свідчать, що традиційна модель демократії вже не задовольняє людство. Диктатура більшості – вчорашній день, бо плюралізм тільки частково вирішує проблеми суспільства. В наукових публікаціях все частіше йдеться про необхідність консенсусної демократії як особливого типу політичної культури, котра змушує політичних діячів домовлятися, шукати ефективних компромісів, шляхів конструктивної співпраці з усіма політичними силами, створення «вирішальної меншості» і забезпечення її активної участі в управлінні [5, с. 40]

Процеси формування та зміни еліт у суспільстві в науковому аналізі розглядаються через систему понять та категорій. До них належить – «рекрутація», «репродукція», «циркуляція». Серед них одне з центральних місць займає поняття «циркуляція еліт».

Для кожного типу змін еліти вироблено окреме поняття. Залучення нових людей без конкретизації якісної характеристики цього процесу та їх соціально-групового походження називають «рекрута цією». Інколи це явище називають добором еліти .

Відтворення еліти в її власних межах, тобто в рамках даної соціальної групи, називають «репродукцією». А циркуляція – це такий спосіб заміни еліти, коли її позиції займають люди з інших соціальних груп, це зміна персоналу, який займає ключові позиції в ключових інституціях даного суспільства.

Очевидно, що якість еліти багато в чому залежить від принципів її формування. Відомо, що політичне рекрутування – це залучення людей до активного політичного життя. І найважливіше місце займає створення політичної еліти, з якої формуються законодавчі та виконавчі органи держави, урядовий апарат, управлінські кадри державних закладів.

Питання про особливості рекрутування еліти – один з найважливіших в

елітології. Як зазначає О. Гаман-Голутвіна, на відміну від професійних елітарних спільнот еліта являє собою відкриту систему. Доросла людина, що не має спеціальної професійної підготовки, як правило, не може претендувати на місце у відповідній професійній еліті, тоді як коло політичної еліти поповнюється за рахунок осіб різноманітного освітнього, професійного та майнового статусів [1, с. 97–103].

У стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається згідно з ретельно розробленими процедурами, у результаті чого персональний склад еліти з більшою чи меншою періодичністю обновлюється, а саме політична структура залишається значною мірою незмінною.

По-іншому складається справа в умовах розлому політичної системи в періоди політичної нестабільності. За цих умов відбувається трансформація або зміна еліт: люди, що займають ключові позиції в політичному управлінні, втрачають свої пости, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням звичайних рутинних норм. Суспільство, як правило, завжди має багато охочих зайняти елітні позиції. Це стимулюється вищим статусом управлінської діяльності, престижем.

У процесі рекрутування політичної еліти найважливіші моменти – широта її соціальної бази, коло осіб, що відбирають еліту (селекторат), врешті, процедура, механізми відбору.

Розрізняють два головних типи рекрутування еліт – відкритий та закритий. Еліту називають відкритою, якщо доступ до неї відкритий представникам різноманітних соціальних страт. Закритою еліта є у випадку, коли процес рекрутування приймає самовідтворювальний характер [3, с. 208–213].

Закритий тип рекрутування еліти історично перший, тоді як другий – результат розвитку політичних систем, оскільки потребує для свого функціонування найвищого рівня політичної культури.

При цьому слід мати на увазі, що в демократичних системах еліти можуть бути досить різноманітними за ступенем відкритості. У сучасних умовах

існують дві тенденції відбору еліт у демократичних системах – *гільдійна* та *антрепренерська*. Для системи гільдій характерні висока ступінь інституалізації в процесі відбору, важлива роль освіти, перш за все, спеціальної, повільний шлях нагору, тенденція до відтворення характерних рис вже існуючої еліти, невеликий, відносно закритий селекторат.

Антрепренерська система відбору виходить з того, що індивідам, які прагнуть потрапити до еліти, необхідна не тільки підтримка у середині управлінської системи, в якій вони збираються робити кар'єру, але і поза цією системою. Вони знаходять цю підтримку (тобто спираються на більш широкий селекторат), а інерційні сили організаційних норм меншою мірою гальмують їх рух [2, с. 24–31].

За гільдійною моделлю, як правило, відбувається селекція бюрократичної еліти, а політична еліта рекрутується здебільшого за антрепренерською моделлю. В системі гільдій кандидати на просування повинні обов'язково догодити невеликій групі осіб нагорі. Бюрократична зацікавленість в організаційній рутині, у звичайних методах, у спадкоємності. Для антрепренерської системи, де селекторат більш широкий, кандидату на елітну позицію треба впливати не лише на вищестоящих осіб, але й апелювати до впливових людей поза цією системою.

Відкритий тип рекрутування еліт, як правило, ґрунтується на відборі, що має вид чесного конкурсу, за якого вирішальне значення мають особистісні якості людини, її здібності, освіта, моральні характеристики, а не «анкетні дані», не її (або її батьків) соціальний стан, належність до певної соціальної групи. Тільки за умови, що саме індивідуальні, а не надіндивідуальні характеристики повинні бути критерієм відбору, еліта може бути справді кращою.

Якщо привалює принцип висунення на елітні посади не найрозумнішої, найздібнішої, чесної, але «своєї» людини, що довела відданість соціальній групі, класу, лідеру, – це означає закритий тип селекції, що призводить до негативних наслідків для суспільства і врешті-решт до деградації еліт.

Важливим аспектом теорії еліт є канали рекрутування, тобто шляхи просунення до вершини політичної ієрархії. Дослідники відносять до числа основних інституціональних каналів такого роду державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти. Домінування того чи іншого каналу обумовлюється історичними традиціями політичного розвитку, особливостями політичного режиму тощо.

Категорія проникливості каналів рекрутування описує засоби горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування.

У реальному житті відтворення еліт проходить складніше, ніж це можна уявити на абстрактних схемах. Проте формулювання теоретичних категорій дає змогу більш влучно провести аналіз цих явищ.

З точки зору політологічних теорій у демократичному суспільстві елітні групи є відкритими і там постійно відбувається циркуляція еліт. Циркуляція еліт є демократичний механізм, який перешкоджає монополізуванню влади, вливає «свіжу кров» (у дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні у формі нових людей, нових ідей) [2, с. 27].

Питання співвідношення старої і нової еліти має кілька аспектів. По-перше, воно завжди залишається проблемою – і в стабільному, і в нестабільному суспільствах. Цей аспект проявляється як проблема циркуляції еліти. У свою чергу, циркуляцію еліти можна розглядати як заміну однієї еліти іншою, і як просування з нееліти в еліту.

По-друге, в реальному житті непросто знайти межу між старою і новою елітою. Адже відбуваються процеси не лише заміни еліти, але й трансформації еліти. У свою чергу, трансформація еліти відбувається у двох варіантах. Перший полягає в тому, що деякі організації самі по собі змінюються слабо. Вони лише змінюють свою верхівку – керівний склад, а всі інші елементи організації залишаються без змін. Другий варіант полягає в тому, що трансформація еліти відбувається шляхом перерозподілу функцій між організаціями, що існували, а також між тими організаціями, що існували і

тими, що утворилися. Німецький дослідник У. Хоффман–Ланге зазначає, що вивчення елітної трансформації, результатів зміни режиму передбачає виділення обох аспектів. Оскільки можливо, що старі організації поповнюються новими елітами, а нові організації – старими елітами, доцільно аналізувати старі й нові інституціональні структури, а також циркуляцію еліт та їх соціальні й установочні характеристики [7, с. 50–55].

Проте циркуляцію не можна розглядати лише як позитивний процес, а репродукцію еліт – як негативний. Справді, коли в суспільстві відбувається лише репродукція еліти, то це веде до монополізації влади, застою, погіршення якості еліти. Але й постійна циркуляція приводить до розпорошення еліти, порушення спадковості, значить і до втрати багатьох рис, необхідних для управління суспільством.

Циркуляція еліт може відбуватися у двох формах: по-перше, шляхом зміни одних елітних груп іншими; по-друге, у вигляді заміни еліти неелітою (як це було, наприклад, у перші роки радянської влади та частково після проголошення незалежності України).

При цьому треба мати на увазі, що це твердження не є універсальним. Трансформаційні процеси в Україні показали і такий феномен, який за цими схемами важко ідентифікувати. Наприклад, конвертація значною частиною старої еліти свого політичного капіталу на економічний можна було б розглядати як циркуляцію еліт. Але це такою ж мірою і репродукція тієї ж самої еліти. Тому такий тип зміни еліт пропонують називати «репродукцією» через «конверсію» на відміну від простої репродукції.

Явище, коли в новій еліті широко представлені ті, хто входив в еліти старого режиму, не є специфічним явищем, яке характеризує тільки суспільну трансформацію нових пострадянських незалежних держав. Для таких суспільств характерним є процес не просто зміни еліти у формі репродукції чи циркуляції, а трансформація всієї структури еліти.

Процес трансформації структури еліти, перехід від структури старої еліти до структури нової еліти – процес складний. Еліти, як правило, утворюються з

відносно вузького прошарку суспільства, тобто з тих, хто має більш високий рівень освіти та досвід роботи у складних організаціях. Після певної зміни режиму багато членів нової еліти звичайно рекрутуються із запасу, в який входять ті, хто досяг помітніших позицій за старого режиму. Якщо ж розглядати таких індивідів тільки як частину старої еліти, як це роблять особливо критично налаштовані спостерігачі, то тоді за визначенням термін елітної трансформації не має сенсу.

Постійні рекрутування еліти з кланово-номенклатурного середовища (що є характерною рисою для пострадянського простору) стало одним з основних чинників можливості керування і відслідковування дій носіїв цієї влади через відпрацьовані механізми ієрархічної залежності. Процеси соціального динамізму в середовищі «владо носіїв» замінено на монополізацію влади, перерозподіл її атрибутивних чинників в середині вузькокастових закритих груп за принципом близькості до того, хто на цей момент є ототожненням влади і може реально впливати на кадрові переміщення у закритому номенклатурному полі.

Коли в момент трансформації політичної та економічної системи бажання старої еліти утримати владу домінує над економічною та іншими сферами суспільного життя і в особі вищої управлінської бюрократії прослідковується тенденція до формування прообразу специфічного класу новітньої аристократії, владарювання такого різновиду політичних еліт (можливо успішного за спокійних часів) стає неприйнятним і може закінчитися повним крахом не тільки для носіїв влади, а й для держави в цілому.

Тому вихід із ситуації, що склалася, можливий лише через створення нової системи рекрутування еліт, яка має базуватися на конкурентних засадах та інституалізації вимог до ділових і моральних якостей політичних, економічних, адміністративних керівників. Саме моральність, професіоналізм і відповідальність представників влади мають стати основним критерієм їх залученню до керівного прошарку, оскільки соціальні механізми рекрутування всіх різновидів еліт мають великий вплив на трансформаційні процеси на

пострадянському просторі.

Проведення політичних реформ в Україні потребує елітарного рівня управління в районних, міських обласних адміністраціях та у вищих ешелонах влади. Як показує аналіз кадрового складу державних службовців, за роки незалежності України не вдалося докорінно перебудувати стиль, методи, традиції в управлінні, поки що вони де в чому стали гіршими, ніж за радянської системи управлінців, які здатні ефективно керувати державою в Україні, не вистачає. Про це свідчать результати опитування громадської думки.

Представники управлінської еліти мають володіти високими фаховими здібностями, інноваційним мисленням, передбачливістю, підприємливістю. На даний час управлінська еліта в Україні повинна піклуватися не лише про те, як запобігати помилок, а як формувати нову культуру управління, відповідну до потреб державотворення нової епохи XXI ст. потреб глобалізаційного розвитку людського суспільства. Минуле міцно тримає нас у своїх лещатах. Поки український менеджмент не сприйме цінності, правила, та етичні норми, чинні у цивілізованому світі, не опанує сучасні методи управлінської культури, водночас зберігаючи та використовуючи національні моральні надбання та цінності, отримані через релігію, історію, культуру, нам не зробити свою «українську мрію» реальністю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, треба відзначити, що головна особливість формування політико-управлінської еліти в Україні полягає в тому, що вона переживає трансформаційний етап, який ще далекий до завершення. Це підтверджується такими ваговими фактами:

- по-перше, неусталеністю політичної структури суспільства;
- по-друге, незавершеністю структуризації політико-управлінської еліти в різних ешелонах влади;
- по-третє, публічно непрозорою політичною спрямованістю представників управлінської еліти;
- по-четверте, початковістю, незавершеністю формування, а також недосконалістю існуючих механізмів утримання та передачі влади, а особливо

її відповідальністю перед суспільством;

– по-п'яте, знесенням центральної влади через міжкланові та внутрішньо кланові «розбори» і, водночас, зміцненням позицій регіональних лідерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. — М. : Интеллект, 1998. — 416 с.
2. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крестева // Социс. — 1995. — № 4. — С. 24—31.
3. Крюков О. Проблемы рекрутования, репродукции та циркуляції еліт / О. Крюков // Зб. наук. пр. НАДУ. — 2004. — Вип. 2. — С. 208—213.
4. Радченко О. В. Типологізація державно-управлінських режимів як система суспільних відносин : класичні підходи [Електронний ресурс] / О. В. Радченко, Т. Б. Хомуленко // Державне будівництво. — 2009. — № 1. — Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeVu/2009-1/doc/1/03.pdf>
5. Стьопін А. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії / А. Стьопін // Політичний менеджмент. — 2008. — № 5. — С. 36—43.
6. Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації (Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В. Януковича до Українського народу) // Стратегічні пріоритети. — 2010. — № 2 (15). — С. 8—83.
7. Хоффман-Ланге У. Роль еліт в процесі демократизації и демократической консолідації / У. Хоффман-Ланге // Социс. — 1996. — № 4. — С. 50—55.